

**Қ. С. Мұқыш, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы
Қарағанды академиясының аға оқытушысы****БИ ЖӘНЕ БИЛІК: ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ
ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ**

Би — дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік жүйесіндегі демократиялық биліктің иесі. Зерттеуші ғалымдардың, әсіресе, В. В. Бартольдтың пікірінше, «би» сөзі шамамен 14-15 ғасырларда ежелгі түркі тіліндегі «бек» атауының бір нұсқасы ретінде пайда болып, басқарушы, ел билеуші мағынасын білдірген. Кейіннен бастапқы семантикалық-тілдік реңкінен ажырап, көбінесе, дау-жанжалды шешіп, кесімді төрелік айтушы, әділ үкім шығарушы адамды бейнелеу үшін қолданылған. 17 ғасырда өмір сүрген Махмұд ибн Уәлидің «Бахр әл-асрар фи манақиб әл-ахйар» атты еңбегінде «жоғарғы мәртебелі әмірлер мен елге сыйлы, пендәуи тірліктен азат адамдардың» барлығы Би аталғанын жазады. Ал қазақ халқының дәстүрлі түсінігінде бұл атау төрт түрлі мағынада:

- 1) ел билеушісі, иелік етуші;
- 2) сот, төреші;
- 3) батагөй, шешен;
- 4) бітістіруші дипломат, елші ретінде ұғынылған.

Бидің қоғамдағы рөлін жан-жақты түсіну үшін қазақ халқының тарихи-әлеуметтік даму кезеңдерінің ерекшелігін жете ескеру шарт. Өйткені, ежелгі дәуірлерден 19 ғасырдың басына дейін қазақ қоғамы саяси потестарлы билік жүйесінің негізінде дамығаны белгілі. Ең төменгі (бұқаралық) билікті ауыл-аймаққа, ру-тайпа ішіне сыйлы, өмірлік тәжірибесі мол ақсақалдар атқарса, орта буындағы, яки, потестарлы билік тізгінін ру-тайпа басылары — Билер уысына ұстады¹.

Халықтың қалың бұқарасына жақын әрі оның тікелей қолдауына арқа сүйеген потестарлы билік иелері, яки ру-тайпа басылары — Билер мен батырлар хан-сұлтандардың билігін белгілі бір дәрежеде шектеп отырды. Сол арқылы олар өздерінің әлеуметтік-саяси статусын нығайтып, абырой-беделге кенелді. Би — бірінші кезекте халыққа сот төрелігін шынайы, әрі турашылдықпен жүзеге асыруда әділ билігімен танылған, соттық функцияны атқаратын мемлекеттік қызметші. Ол сот ісін жүргізгенде өзі қадағалайтын тәртіптілікті қатаң сақтай отырып, істің күрделілігі мен екі жақ тараптардың ықылас-мүдделеріне баса назар аударған. Сонымен бірге, іске қатысатын тараптардың өкілдері мен өзге де қатысушылардың мүмкіндігін шектемей, жариялықты қатаң сақтайтын әділ төреші болған. Би соттың дәлелдеу қорытындысында екі тараптың бірі жеңіп, бірі жеңіліп емес екі жаққа да шындықты мойындата білген. Халық алдында өзінің шынайы шешімімен тараптарды татуластырса ғана әділ ісімен даңқы артқан. Ондай билердің атақ-абыройы бүкіл елге тарап, мындаған шақырымдардан даушылар іздеп келіп, жүгініске отырған. Сондықтан, Қазақ елінің билер соты барша жұрт алдында кәсіби жағынан әбден шыңдалған, тәуелсіз сот билігі ретінде сақталып келді. «Адал би — әділ би» деген принцип содан қалған².

Бұл туралы академик Салық Зиманов: «Қазақтың билер соты өзіне жүгінген тараптардың дауларын қарастыра отырып, тараптардың арасында, рудың арасындағы бітімгершілікке және бірлікке қол жеткізуге тырысатын. Билер сотының осы асқақ мұраттарының талабына жауап беру үшін билер дала даналарының мектебінен өтуге, алдыңғы ұлы билердің сынан сүрінбеуге тиіс болған» дейді³.

Билер — өз заманының дәстүрлі құқықтары мен әдет-ғұрып ережелерін зани тұрғыдан реттеп, заман ағымына қарай жаңартып отыратын білікті заңгерлер. «Заманына қарай — заңы, орманына қарай — аңы болады» деген қағида ізімен тозығы кетіп, озығы жеткен заңнама үлгілерін уақытына сай жаңғыртып, елді біртұтас білікті заң ережелерімен қамтамасыз етуді де өз мойнына алған. Мемлекеттік істерде заң саласын жетік білетін сұңғылалығымен ел мүддесіне қажет ереже-қағидаларды нормашығармашылық және заң талқылау қабілеттілігімен иін қандырып, құқықтық қолданысқа енгізетін білікті заң маманы бола білді. Хатқа түскен тарихи жылнамалар мен ауызша жеткен дерекнамаларға зер салып көрсек, мемлекеттік билікте, ел басқаруда халыққа етене жақыны, біліктілігімен сұңғыла шыққандары — билер ғана. Өйткені, саф таза шынайы өмір тіршілігін қалаған, соған лайықты көшпелі қоғамды мемлекет тірегі деп ұққан ата бабаларымыз табиғаттың өзі сыйға тартқан тазалықты, адалдықты-ар-ұжданның серті деп білген. Екіншіден, билер біртұтас мемлекеттік билік ісіне қосқан үлесі және ел басқаруда көшелі іс, көсем сөз, даналығымен танылған құметті тұлға. Елбасына күн туған қиын сәтте халықына пана бола білген қорғаушы әрі қолдаушысы. Халық жадында «Елге бай құт емес, би — құт» немесе «Қабырғадан қар жауса — атан менен нарға күш, ел шетіне жау келсе — қабырғалы биге күш», «Хан біткеннің қазығы, бұқара жұрттың азығы» деген көне заманан келе жатқан даналық сөздер билердің мемлекет алдындағы беделінің тым жоғары бағалағанын көрсетеді. Хан тағына отырған сұлтандар мен бектердің бәрі бірдей сұңғыла, көреген болмаған. Оларға ұлыстың билік істерін үйлесімді жүргізуде елге кеңінен танылған билер қолға алып, ақыл-кеңес беріп отырған. Ал мемлекеттік дәрежедегі ел таныған би болу үшін терең ақыл, жүйрік ой, асқан біліктілік пен кемеңгерлік қажет. Бидің бойынан табылатын ондай асыл қасиеттерге алдымен: имандылық, әділдікке қылау түсірмейтін турашылдық, ұлттың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүр-салтын, әдет-ғұрпын, шежірелі тарихын, елдің шаруашылық ісін, жер-судың қадір-қасиетін, бітім-болмысын ерекше білетін ой-өрісі өзгеден жоғары, кісілік келбеті елден ерек, көкірек-көзі ояу, өмірден көргені көп білікті, майдан қыл суырғандай дәл, әділ сөйлейтін шешендігі жатады. Бойындағы мұндай асыл қасиетін халыққа таныта алған, дауға түскенде топ алдында алмастай жарқылдап, қабілет-дарынын көрсете білген адам ғана «би» деп танылған. Қызыл сөзді судай сапырғанның бәрі бірдей би атана бермеген. Билердің батыр, бай, т. б. Әлеуметтік жіктерден ерекше құрметтелуінің бірнеше тарихи себептері бар. Біріншіден, Билік мемлекет басқару жүйесінде кейбір айрықша құқылар иеленді: «Жеті Жарғы» қағидаларына сай ол өзіне бағынышты ру-тайпа шегінде сот және әкімшілік билік (ханмен қатар) жүргізді. Сот төрелігін жүзеге асыратын болғандықтан, Би халықтың әдет-ғұрпын, салт-рәсімін, жол-жосығын жатқа білуге, дауласқанға әділдікпен жөн сілтеп, адасқанға даналықпен жол көрсетуге, әсіресе, «тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» деген құқықтық-гуманистік принциптен айнымауға тиіс еді. Сонымен қатар Би ру-тайпаның басшысы ретінде әкімшілік қызметті де қоса атқарып, өз қауымының тұрмыс-тіршілігін қадағалап, тәртіп-талабына жауапты болды. Осылайша олар билеуші хандардың халық арасындағы сенімді тіректеріне айналып, саяси бедел иеленді, сұлтандармен тең құқылы дәрежеде мемлекеттік мәселелерді талқылауға қатысты.

Қазақтың дәстүрлі құқығындағы билер сотының және ел тұтастығы үшін билердің атқарған қызметі орасан зор. Бір сөзбен айтқанда, бұрынғы билер бүгінгі мемлекеттік биліктің функционалдық қызметтерін толықтай атқарып келді десек, қателеспейміз. Олар атқарушылық, заң шығарушылық, билік айтып ел басқару қызметтерінің барлық түрлеріне араласты. Оған қоса мемлекеттің ұлттық идеологиясы мен ел бірлігі, әлеуметтік тұрмыс жағдайы туралы даналық ойлар айтып, ел болашағын күнілгері болжау-

да, оған қажет қандай келелі істерді ынтымақтасып істеудің сара жолын дидактикалық нақыл сөздерімен халыққа түзу бағыт беріп отырды.

Тарихи тұрғыдан зер салып қарағанда, Қазақ еліндегі билер институты мемлекет мүддесі үшін ежелгі антикалық дәуірден XX ғасырдың басына дейін, қысқасы Ресей империясының әкімшілік билік жүйесі енгізген халық соты мызғымаған тұста және Кенестік сот жүйесі үстемдік алғанға дейінгі аралықта өмір сүріпті. Бір сөзбен айтқанда, мындаған жылдар Қазақ елінің мемлекеттік құрылым жүйесіне, дәстүрлі құқығына өлшеусіз үлес қосқан билердің мемлекеттік билік саласында және әділ сот үшін атқарған қызметінің салмағын терең ұғыну — тарихтағы ажырамас бірегей танымдылық.

¹ Қазақ даласының ойшылдары (XVIII-XIX ғғ.) — Алматы. 2004.

² Қ. Мәми. Билер соты — әлемдік құндылық. «Егемен Қазақстан», 17. 05. 08 ж.

³ С. Зиманов. Қазақтың ата заңдары туралы кейбір ойлар. Қазақтың ата заңдары. Алматы. — 2004.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена философскому анализу казахского права, его истории, нормативной структуре, вобравшей в себя силу особых условий регионального развития демократические ценности кочевого мира.

RESUME

The article by K.S.Mukysh is devoted the philosophical analysis of the problem the study of the Kazakh law, its history, its normative structure which by virtue of the special conditions of regional development has soaked up democratic values of the nomadic worlds.

Кенжина С. Т., соискатель кафедры уголовного процесса Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова

ПРИНЦИП ЯЗЫКА УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА

Рассматривая вопрос о месте принципа языка судопроизводства в системе других принципов уголовного процесса, отраженными в главе 2 УПК РК, следует отметить, что ключевым элементом, обуславливающим их взаимосвязь, выступает принцип законности, отраженный в статье 10 УПК РК. Суть этого принципа состоит в том, что суды не вправе применять законы и иные нормативные правовые акты, ущемляющие закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина. По мнению Я.М. Ишмухаметова: «Принцип языка судопроизводства является конституционной гарантией отправления правосудия в уголовном процессе, обеспечивая защиту прав граждан, не владеющих языком судопроизводства и направлен на обеспечение равенства граждан перед законом и судом...Язык судопроизводства, как принцип, является одним из показателей правового демократического государства, в котором лицо, независимо от того, к какому оно принадлежит народу, может участвовать в общении с государством на родном языке»¹. А поскольку язык является неотъемлемой частью преду-